

ԱՌԱՔԵԼ ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆՑԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ»-Ն

XIX դարի հայ գրականության մեջ Արցախի թեման ներկայացրած հեղինակներից, Գոչավանքի վանահայր վարդապետ Առաքել Կոստանդյանցի «Պատմություն Արցախի» գիրքն իր տեսակի մեջ բարձրարժեք գյուտ կարելի է համարել՝ առանձնացող առանձնահատկությունների պսակով, տիպաբանական, մեթոդաբանական, փիլիսոփայական մտահանգումներով շաղախված:

Բանալի բառեր՝ Դիզակ, Գոչավանք, ձեռագիր մատյաններ, Դիզափայտ, մելիք Եսայի, գաղթականություն, Մելիք Ավան-Եզան, Գանձասար, Պարտավ, Տող, Թաղուտ:

Առ. Կոստանդյանցի «Պատմություն Արցախի» եզակի գիրքը (**երկու ձեռագիր մատյանների՝ թիվ 7822, 7823**-ի համարակալությամբ պահպանված) թեև հայտնվել է գրական մշակների, ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, բայց միմիայն հղումներ կատարելու կարգով: Այս տեսանկյունից մեր քննությունը կարելի է գրականագիտական առաջին անդրադարձը համարել հայ գրականության պատմության մեջ:

Արդի ժամանակաշրջանի անբարո և դաժան մարտահրավերներին, թշնամական ոտնձգություններին, ամենայն լրջությամբ, կարող են դիմակայել նաև Կոստանդյանցի երկերը՝ առավելապես դեռևս անտիպ վիճակում գտնվող ձեռագրերը և աշխարհաբարի վերածված, եզակի արժեք ունեցող մի քանի գործերը: Առաքել Կոստանդյանցի «Պատմություն Արցախի»-ն գրաբարից աշխարհաբար փոխադրելու աշխատանքը՝ սեղմ առաջաբանով, գիտական բարձր կուլտուրայով, մեծ ջանադրությամբ և անչափելի պատասխանատվությամբ, ընդգծված հոգատարությամբ, բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով սկսել և ավարտին է հասցրել ծնունդով խժաբերդի, մեծ լեզվաբան-գիտնական, հայրենական, հոգևոր արժեքների հանդեպ նախանձախնդիր հայագետ-արցախագետը՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Էդուարդ Մկրտչյանը: Նրա կողմից փոխադրության վերածված գիրքը բաղկացած է 232 էջից, հրատարակվել է Երևանի «Արմավ» հրատարակչությունում, 2019 թվականին:

Հայոց Դիզակի թշնամին անասելի ոխերիմ էր. երկրորդ տարվա նրանց հարկապահանջ գալուստը ներկայացնում էր հազար զինյալ, իսկ արքունի հարկերը՝ առաջինից կրկնապատկված՝ ավելի խստագույն ենթակետերով:

Եվ թշնամիներն ահասարսուռ զորաց բազմությամբ ելան-եկան դեպի Դիզակ ու ահարկությամբ քաջ Եսայու զորաց դեմն ելան:

Եսային անհողորդող էր և նրա հերոսականության ջիղը ուսանելի՝ բոլոր ժամանակների զորավարների համար: Եսային հարկահաններին. «Մի՞ թե արծաթագին և ստրուկ ծառաներ ենք անհավատ պարսից ազգին, սրանից հետո պարսից տերությանը պարտական չենք դրամ տալու: Եվ դուք ըստ արքունի հրամանի ինչ որ կամենում եք, կատարե՛ք»¹, - ապա յուրայիններին հավաքի հրավերը կարդաց. միայն Տողից հավաքված **ռազմիկների թվաքանակը երկու հազար հինգ-ը հարյուր էր...**

Եսայու ռազմակոչին «.... բնակիչներից նույն վայրկյանին ելան կորովի և քա-

¹ Առաքել Կոստանդյանց, Արցախի պատմություն, Երևան, «Արմավ» հր., 2019, էջ 73:

ջամարտ այրեր՝ յուրաքանչյուրի ձեռքին սուր և հրացան.... Երբ պարսիկները տեսան, սրտաբեկ եղան, գունատվեցին, առաջիկա գործի համար մնացին թուլացած, որովհետև պարսից բոլոր զինվորները և նախարարները լավ գիտեին մեր զորապետի վարքը,- հիրավի Եսային անմրցակից էր,- Ելե՛ք այստեղից և գնացե՛ք, եթե այսուհետև կամենաք մի բարի կամ չար բան խոսել, ձեր դիակը կնետեմ գազաններին ու շներին»²:

Պարսիկները.... հետ գնալով իրենց երկիր, ամեն բան պատմեցին իրենց արքային. Նադիր շահը փրփրել էր մելիք Եսայու հանդգնության վրա. **«Գնալով կջնջեմ բոլոր կենդանիներին՝ մարդուց մինչև այնտեղ, որտեղ կենդանի շունչ կա»**³:

....Պարսից զորքը որերորդ անգամ հարձակվեց դիզակցիների վրա և պարտվեց ու ամոթահար, գլխիկոր հետ չվեց. «.... Պարսից ազգից ընկածները ավելի քան **հազար վեց հարյուր** էին, հայոց ազգից՝ **հարյուր տասը**:

Ամենայն կորովի այրերը ազգի պոռներ էին քաջ ու մեծ Եսայու օրինակով: Սակայն մեր զորապետը չէր հանդարտվում, անմխիթարական հոգով ընկնում էր դիակների վրա, դառնապես լացում. աջ թևը արմատից բեկվել ընկել էր»⁴,- պատմագրում է պատմիչը՝ հիշեցնելով դիզակցիների հերոսականության ու ազատ ապրելու և անպարտ մելիքի հզոր ոգու ողիսականի մասին:

Պատմիչը հրաշալի ու մանրակրկիտ գրով մեծ գովեստների է արժանացնում Եսայու քաջագնական կերպարը, նրա խիզախ, անվեհեր վարքը, մղած կռիվները թշնամյաց դեմ և.... ավա՜ղ, խաբեությամբ հասած նրա վախճանը:

Մինչև այդ հզոր բախում տեղի ունեցավ պարսիկների հետ: Պարսից զորքի բյուրավոր, կատաղի գրոհները հետ շարտվեցին, հայերը՝ արյունալի պատերազմով հանդերձ, չնայած անդառնալի կորուստներին, իրենց քաջարի զորավարով մնացին աննվաճ. «.... Այս պատերազմում այլազգիների զորքին բազմաթիվ հարվածներ հասան: Տեսնելով, որ ոչինչ չի վճարվում, բացի մեծամեծ վնասներից, ողջ մնացածները գլխիկոր հետ դարձան: Եվ գնալով բանակը՝ որքան վերադարձի քննություն արին, ոչ մի վճարի հնար չեղավ, չվեցին գնացին իրենց երկիրը»⁵ :

.... Այնտեղ, որտեղ թշնամուն չէր հաջողվում սրով հաղթել, հաղթում էր խորամանկությամբ, մատնությամբ, բայցև խարդախությամբ՝ Հաբանդ գավառից դավաճան անանուն իշխանի օգնությամբ: Վերջինս, վաղուց հանձնատու, սատանայական կերպով ծառայում էր պարսիկներին՝ պարսից գավառի թելադրանքով, Ավետարանը և խաչը ձեռքն առնելով, մի քահանայի ուղեկցությամբ գնաց Եսայու բերդը՝ ներկայանալով որպես բարեկամ... Եսային, ավա՜ղ, հավատաց սուրբ Ավետարանին և ... մեծամեծ իշխաններով գնաց պարսից զորակայան, ներկայացավ զորապետին... Վերջինս, ներքուստ առինքնվելով քաջ մելիքի հզորահաղթ տեսքից, չէր կամենում մահապատժել քաջին. այդուհանդերձ «.... բազմաթիվ հարցաքննություններից հետո ակնարկեց շրջապատի զորքին, և բռնելով նրան, կապեցին երկաթի շղթաներով ու տարան այլ վրան: Այնտեղ պահեցին երեք օր և երեք գիշեր և ապա շնչասպառ արեցին»⁶:

Չնայած մելիք Եսային չէր հավատում հաշտություն առաջարկող թշնամու նենգամիտ խոստումներին՝ ասելով, թե **«Հաշտության ու խաղաղության օր չէ սա, այլ իսկ հենց քաջության և հաղթության, արյան և մարտի»**,⁷- այդուհանդերձ, հավատաց ավետարանը ձեռքին, վաղուց հանձնառու հայ իշխանի հավատացումներին, թե

²Նույն տեղում, էջ 73-74:

³Նույն տեղում, էջ 74:

⁴Նույն տեղում, էջ 76:

⁵Նույն տեղում, էջ 76:

⁶Նույն տեղում, էջ 76:

պարսիկները պատրաստվում են համաձայնության գալ, ու բացեց բերդի դռները. ավա~ղ, դառնալով դաժան մատնության զոհ:

Ինչպես արաբները խաբեությամբ Սմբատ արքային հանեցին բերդից և մահվան դատապարտեցին, այսպես էլ պարսիկները՝ Հաբանդ գավառից ավետարանը ձեռքին նենգ իշխանի միջոցով, սուտ երդումներով քաջ Եսայուն հանեցին բերդից և... հատկապես նենգ իշխանի հանձնարարականով մահվան դատապարտեցին **Հայոց ՌՄ - 1200 թվականին**⁷:

Երբեք չպետք է հավատալ արյուն հեղող թշնամիների սուտ երդումներին. պատմիչը մտահոգ կերպով գրում է հետևյալը. «.... Մեր նախարարի մահը խոր խոցեց ամենքի սրտերը. ողբը բերաններում, արտասուքը աչքերում՝ բոլորը անմխիթար լացում էին: Հարգանքով չընդունեցին պարսից զորապետի խոսքերը, որովհետև իսկապես գործի հանգամանքներով գիտեն, որ վրեժխնդիր են լինում, գերում մանուկներին, աղջիկներին, կանանց, մյուսներին բնաջինջ անում: Դրա պատճառով չկամեցան հաշտություն և խաղաղություն անել (կնքել): Պարսիկները մի քանի անգամ պատգամավորներ առաքեցին, հայերը չկամեցան ընդունել նրանց խոսքը, որի համար չվեցին գնացին իրենց երկիրը»⁸:

Պատմիչը ցավով է արձանագրում պարսիկների ռիսակալության մանրամասները, կատարած չարագործությունները. «.... Մարդ որսալու՝ գողանալու չար սովորությունը բազմացավ մեր երկրում, տարան բազմաթիվ հայ մանուկներ, մնաց այլասեռը, և բազում ծնողներ իրենց որդիներից անգավակ դարձան...»⁹:

Առաքել պատմիչի պատմությունները՝ ականատեսի, ականջալուրի կատարած հաղորդումները, հիմնականում են դաժել Դիզակի մելիք Եզանի ու նրա հետագա տոհմակիցների մասին եղած հիշատակությունները մեկ առ մեկ գրառելու ստեղծվելիք պատմության մեջ: Կերպավորված են Ղարաբաղի տխրահոյակ խան կոչեցյալները՝ Փանահը, որդին՝ արյունարբու Իբրահիմը (վերջինիս՝ արու գավակներով հանդերձ, սատկեցրել է Մելիք Շահնագարի որդին՝ հոր հակառակ հայրենապահ ճանապարհը բռնած, հայրենավատ մելիք Ջուլշուղը: Մեհտի Ղուլին, հոր համար վրեժխնդիր լինելով, մահացու վիրավորել է մելիք Ջուլշուղին), վերջինիս հարբեցող ու խարդախ որդին՝ Ղարաբաղի հողերը իր և իր տոհմակիցների վրա սուտ փաստաթղթերով (թաղլարներով) հաստատած, բանսարկու Մեհտի Ղուլին և ուրիշներ: Բաղդասար մետրոպոլիտին հաջողվել է դատերի միջոցով հետ վերադարձնել եկեղեցուց խլված վանքապատկան հողերը և մնացած մասերը՝ տերերին՝ ըստ պատկանելիքի:

Ընթացիկ և Լեոն անձամբ հանդիպել են Կոստանդյանցին, խնդրել, տեսել նրա ձեռագրերը, հաստատապես օգտվել պատմիչի արժանահիշատակ ձեռագիր մատյաններից՝ այդ մասին հիշատակություն թողնելով¹⁰:

Մեծագույն քաղաքական հանցագործ, սատանաներին գերազանցող Իբրահիմ խանը, օգտվելով հայերի անմխաբանությունից, Արցախը դարձրել էր դժոխք ու վարում էր իր գործերը մեծագույն խարդախությամբ՝ բռնության ու հալածանքների, կրոնափոխության ենթարկելով, մահվան դուռը հասցնելով Դիզակի ժողովրդին, քաջարի մելիքներից շատերին: Առաքել պատմիչը ցավով նշում է հետևյալը. «.... Այդ ժամանակ մեր Աղվանից երկրում ելավ **Իբրահիմ խանը**՝ բոլոր չարերից չարը:

⁷Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77-78:

⁸Նույն տեղում, էջ 78:

⁹Նույն տեղում, էջ 79:

¹⁰Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

Օրըստօրե զինվում էր, զորանում, մինչև անգամ բռնությամբ նվաճեց և իր իշխանության ենթարկեց Արցախյան երկիրը: Հայոց և այլազգի մեծամեծ նախարարներից ոչ ոք չկարողացավ ընդդիմանալ նրան, առաջ գնալ և դիմաբանել. այդ ամենը նրան զորություն էր տալիս: Թեպետ բռնացած տիրում էր Արցախյան երկրին և նվաճել էր ամենը՝ պահելով ի ներքո յուր իշխանության, սակայն ոսկու և արծաթի, հարստության կարոտություն ուներ: Դրա պատճառով, ըստ իր անվան մեծության, իշխանությունը վարել չէր կարողանում: Ուստի սկսեց նեղել ու չարչարել Ադվանից երկրի մեծատուններին, կոդոպտում էր ունևորների տանը գտած արծաթը, ոսկին և այլ ազնիվ իրեր, բազմաթիվ քրիստոնյաների հավատափոխ էր անում, դարձնում մահմեդական կրոնի. դա երևում է հենց Արցախ երկրի բոլոր բնակավայրերում.... սկսեց սաստիկ չարություններ հասցնել հայոց ազգին»¹¹:

Թվարկելով արցախցիներին հասած դժբախտությունները Իբրահիմի երեսից, Կոստանդյանցը մեծագույն ցավով նշում է հետևյալը. «Երբ հայերը տեսան նրա անտանելի չարագործությունները և անգույթ տանջանքները, որ իրենք ազատության հնար չունեն, մնացին տրտմության ու տարակուսանքի մեջ, թե, արդյոք, որտեղի՞ց կունենան փրկություն: Երբ անճարացած մնացին բոլոր կողմերից, սկսեցին խորհուրդ տեսնել մեծամեծերի, իշխանների, իշխանական ծագման մարդկանց հետ, թերևս ազատության ելք ու հնար գտնել: Այս քննության մեջ էր մեր առաջընթաց ազգասեր նախարար մելիք Բախտամը, թե՛ «Օ՛ն, վերկացե՛ք երդումով հաստատենք աղերսանքի թուղթը, հավատարիմ պատգամավորների միջոցով առաքենք ռուսաց կայսրին, թերևս գա, մեր ազգն ազատի այս անտանելի չաչարանքներից»»¹²:

Հայոց իշխանները մելիք Բախտամի գլխավորությամբ օգնության հանրագիր ուղարկեցին ռուսաց ցարին...., սակայն հայկազուն, բայց չարագործ մարդու կողմից մատնության ենթարկվեցին. գաղտնիքը բացվեց, նորից մի այլ մատնությամբ, մելիքները, փորձելով ազատվել Իբրահիմի անընդմեջ կատարվող չարագործություններից, ստիպված մելիք Բախտամին Իբրահիմի ճանկը գցեցին. վերջինս հայրենավառ մելիքին շղթայակապ ուղարկեց Պարսից Դուռը: Մելիք Բախտամին շղթայակապ ուղարկեցին Արդաբիլի բանտ: Անցան յոթ երկար ու վշտահարույց տառապանքներով լի տարիներ քաջագնացույն իշխանի բանտարկվելուց հետո:

Գթառատ էր Արդաբիլի բանտապետը: Հայ ծարնահոգս նախարարի հանդեպ հարգանք տածելով՝ որոշեց բարեխոսել նրա համար: 1797 թ. պատմական իրադարձություններն էին մատնանշված Առաքել պատմիչի կողմից. «Նաղիբ Շահի մահից հետո եկավ նրա հաջորդը, կատարեց իրենց նախնիների սովորությունը: Ըստ **նրա (մելիք Բախտամի՝ ընդգծ.՝ Ջ. Բ.)** աղերսանքի, բանտապետը գնաց և թախանձանքով ու պաղատանքով պարսից **թագավորին (որը տվյալ դեպքում Աղա Մահմեդ շահն էր, Կոստանդյանցը չի նշում, թե որ շահի մասին է խոսքը, ընդգծ.՝ Ջ. Բ.)**, խնդրեց արձակել մեր նախարարին: Ըստ տանջանքների առաջադիր եղանակին՝ հրամայեց նույն ժամին արձակել նրան և բերել իր մոտ. կատարեցին ըստ արքունի հրամանի: Երբ բերեցին նրա մոտ, բազում մխիթարական խոսքերով մխիթարեց բանտարկվածի բեկված սիրտը, նրա մերկ մարմնի համար պարզեց նորագույն թանկագին հանդերձանք, որովհետև ազգաբանությամբ ճանաչում էր, որ Մեծ Եզանի ազգից է, որին սիրել էր: **Շահը (Աղա Մահմեդը, ընդգծ.՝ Ջ. Բ.)** սիրահորդոր խոսքերով և մխիթարական շողորորոթությամբ ասում է. «**Եթե փոխվես հայոց դավանությունից և ծառայես մահմեդական դեմին (= հավատին), մեծամեծ բարություններ կտեսնես,**

¹¹Նույն տեղում, էջ 79:

¹²Նույն տեղում, էջ 80:

ինչպես նաև պարսից երկրի վրա կկարգեն մեծ իշխան և դատավոր (= կառավար)»:

Նա հրաժարվեց այնպիսի անսպասելի արարմունքից՝ ասելով, որ ծերության վերջում իրեն բարվոք ու հարմար չէ այդ բանը, միայն եթե շնորհ գտնի նրա առջև, նրա արքունի հրամանով հրովարտակ տա իրեն առանց մեղսակրության գնալ սուրբ Էջմիածնի մայր Աթոռ: Ըստ խնդրանքի՝ անցագիրը դրեց իր ծոցում և դիմեց-գնաց Էջմիածնի սուրբ Աթոռ և այնտեղ կատարեց իր սրտի փափագը՝ ընդունելով կատարյալ ապաշխարհություն (**= զղջում**) յոթ տարվա ընթացքում պահք չկատարելու, անգիտությամբ մեղքեր գործելու համար¹³:

Իբրահիմը, յոթ տարուց հետո հայրենիք վերադարձած Դիզակ երկրի մեծ հայրենասեր մելիք Բախտամին իր ամենագորեղ թշնամին համարելով, մահադեղով թունավորել և չարաչար սպանել տվեց: Բռնավորը Արցախի մելիքին «չկարողացավ հայտնապես ինչ-որ վնաս հասցնել: Խորհուրդ անելով իր նախարարների հետ՝ [որոշեց] մեջտեղից վերացնել մահադեղով: Այդ նպատակով սիրով իր մոտ կանչեց և խոստացավ կրկին դարձնել իշխան հայրենիքի վրա, պարգևներ տվեց, սիրահորդոր խոսքերով խրախուսեց նրան:

Ըստ առաջներում տրված պատվիրանների՝ երեկոյան հրավիրեց ճաշի: Ծառաները մահադեղ տվեցին...»¹⁴: Իր հայրենի օջախ վերադարձած հայրենապաշտ մելիք Բախտամին այսպես դառնորեն վրա հասավ մահը՝ նյութված քաղաքական մեծ հանցագործ Իբրահիմի կողմից, 1797 թ., ում և նրա որդիների, ազգականների ջանքերով Արցախ աշխարհին, ավա՛ղ, դարձել էր ավազականոց, որտեղ, ինչպես Ապրես Բեկնազարյանի հերոսն էր ասում՝ տիրում էր դեղին գլորը՝ ոսկին...

АРАКЕЛ КОНСТАНДЯНЦ И ИСТОРИЯ АРЦАХА - ЗИНАИДА БАЛАЯН- Из авторов, представивших тему Арцаха в армянской литературе XIX века, книгу настоящего Гтчаванка архимандрита Аракела Костандянца «История Арцаха» в своем роде можно считать ценным изобретением, увенчанным венцом отличительных особенностей и типологическими, методологическими, философскими умозаключениями.

Ключевые слова: Дизак, Гтчаванк, рукописи, Мелик Есаи, эмигрант, Мелик Аван-Еган, Гандзасар, Партав, Тог, Тагут.

ARAQEL KOSTANDYANTS' "HISTORY OF ARTSAKH" - ZINAIDA BALAYAN - Among the authors who presented the theme of Artsakh in the Armenian literature of the 19th century, the book "History of Artsakh" by the abbot of Gtchavank, Arakel Kostandants, can be considered a valuable invention of its kind, crowned with unique features, mingled with typological, methodological, and philosophical thoughts.

Key words: Dizak, Gtchavank, manuscripts, Dizapayt, Melik Yesayi, emigration, Melik Avan-Yegan, Gandzasar, Partav, Togh, Taghut.

¹³Նույն տեղում, էջ 82:

¹⁴Նույն տեղում, էջ 82-83: